

KIRIKU HINGEHOIUTÖÖ ERIOLUKORRA AJAL

Kaido Soom

Tartu Ülikool, usuteaduskond

Olga Schihalejev

Tartu Ülikool, usuteaduskond

Abstract

Pastoral Counseling During the Period of Emergency

The article analyses the impact of the coronavirus pandemic in Estonia on pastoral counseling offered by the clergy of the Estonian Council of Churches. Seventy-two respondents from different denominations answered the questionnaire. Despite state restrictions, pastoral counseling has continued and even intensified, being initiated by clergy and requested by the people in need. Traditional face-to-face meetings were replaced predominantly by telephone or electronic communication. Many other forms of work done in churches were moved online. The most common topics of pastoral counseling were related to the practical issues of daily life rather than to spiritual needs or existential questions. This result may be due to Estonia's post-Christian milieu.

Keywords

pastoral counseling · crisis counseling · emergency situation

Eesti Vabariigi Valitsus kuulutas 12.03.2020 välja eriolukorra seoses COVID-19 haigust põhjustava koroonaviiruse pandeemilise levikuga maailmas (Riigi Teataja III, 13.03.2020, 1). Eesti Kirikute Nõukogu liikmeskirikute juhid kohtusid seejärel 13. märtsi õhtupoolikul rahvastikuminister Riina Solmaniga, et arutleda riiklikust eriolukorrast usuliste ühenduste jaoks tulenevate nõuete ja piirangute üle. Rahvastikuminister selgitas, et Vabariigi Valitsuse kehtestatud keeld korraldada avalikke kogunemisi hõlmab ka jumalateenistusi (Siseministeeriumi pressiteade 2020). Avalikke jumalateenistusi ei saanud pidada kuni 10.05.2020, mille järel sai neid pidada piirangutega (Riigi Teataja III, 05.05.2020, 11).

Kuigi kiriku ajaloos on olnud aegu, mil jumalateenistuste pidamine on olnud piiratud või häiritud, pole olnud sellist aega, mil Vabariigi Valitsuse ja kirikute juhtkondade otsusel ei saa teenistusi ja talitusi pidada kahe kuu vältel. Jumalateenistuste ärajäämine võis omakorda suurendada vajadust hingehoidlike vestluste järele, samas võrreldes tavapärase olukorraga raskendas see hingehoidliku kontakti algatamist. Samuti võib oletada, et ühiskonna suhteliselt pikaajalise sulgumisega ja tavalise elurütmi muutumisega kaasnesid hingehoidlikud probleemid, millega võidi senisest enam pöörduda vaimulike poole abi saamiseks. Nõnda väärib see ainulaadne olukord lähemat tähelepanu.

Käesoleva artikli eesmärgiks on analüüsida eriolukorra mõju kirikute hingehoiutööle. Vaadeldav periood on 14. märts 2020 – 10. mai 2020, mil kirikute töö erines tavapärasest märkimisväärselt jumalateenistuste ja kogunemiste olulise piiratuse tõttu. Otsime vastust küsimusele, millised olid probleemid ja kuidas vaimulikud neile uutes ja muutunud oludes vastasid.

Erakorralist olukorda, mis on ootamatu ja pikaajaline, võib vaadelda potentsiaalse kriisi allikana. Kriisi on defineeritud kui kogetud olukorda, mil inimese kasutuses olevad vaimsed ressursid ja hakkamasaamise strateegiad on ammendunud (James, Gilliland 2008; Miller 2012). Niisuguses olukorras võivad inimeste uskumused enda, teiste ja maailma suhtes olla ebaadekvaatsed (American Counseling Association 2019). Kaks kuud ühiskonna sulgemist on piisavalt pikk aeg, et kõnelda kriisist. Lisaks oli ka inimesi, kelle uskumused olid ebaadekvaatsed, näiteks osa isoleerus hirmunult täielikult välismaailmast ja teine osa eitas haiguse olemasolu. Seega võime kõneleda kriisist ühiskonnas.

Hingehoiu teooriat on Eestis käsitletud vähe, üks põhjanevamaid töid on siin Liidia Meele doktoriväitekiri (2018), mis pakkus välja hingehoiu mudeli Eesti tervishoiuasutustele tavaolukorras. Erakorralise olukorra hingehoidu pole aga meil uuritud. Mujal on ilmunud lühiajalise sündmuse tagajärjel tekkinud probleemidega seotud hingehoidlike strateegiate analüüse, nagu näiteks 9/11 USA-s (Boscarino, Adams, Figley 2011) või 22.07.2011 Norras toimunud sündmuste järgse hingehoiu analüüs (Dyregrov, Regel 2012). Samuti on ilmunud mitu tööd, mis käsitlevad hingehoiu mõju pikemaajalise stressi puhul, näiteks sõjas (Solomon, Shklar, Mikulincer 2005). Lisaks leiame uuringuid programmides, mis

kaasavad kriisiolukordades usukogukondade abi (nt USA-s McCabe *et al.* 2014a; 2014b). Siiski, erakorralise olukorra hingehoidu pole enne 2020. aasta eriolukorda suure põhjalikkusega uuritud, kuna läänemaailmas pole selliste mõõtmetega kriisi pikka aega olnud.

Koroonakriisi karantiiniaega uurinud teadlased raporteerivad isolatsiooniga kaasnevatest negatiivsetest psühholoogilistest mõjudest, mille hulgas tulevad inimeste seas esile traumajärgsed stressisümptomid, segadus ja viha. Stressorite hulka kuuluvad karantiini pikk kestus, nakkushirmud, pettumus, igavus, puudulik varustatus, ebapiisav teave, materiaalne kahju ja stigmatiseerimine. Eriolukorra ajal põhjustavad inimestele uurimuse kohaselt suuri pingeid tavapärase rutiini kadumine ning vähenenud sotsiaalne ja füüsiline kontakt teistega (Brooks *et al.* 2020). Seega toob eriolukord kaasa suurenenud vajaduse hingehoiu järele. Kahtlemata vajavad sellised kriisi põhjustatud probleemid hingehoidu ja seda kriisi tõttu muutunud olukorras.

Kuna käesoleva artikli autorid soovisid oma eesmärgist lähtuvalt küsitleda võimalikult paljusid vaimulikke, siis otsustati veebiküsitluse kasuks. Küsitluse väljatöötamisel andsid ekspertnõu Tartu Ülikooli Kliinikumi hingehoidja Naatan Haamer ning religioonipsühholoogia professor ja Tartu Ülikooli nõustaja-kaplan Tõnu Lehtsaar, kelle abiga genereeriti ka küsimustele vastusevariandid. Pärast katsetamist saadeti 13.05.2020 veebis täidetav küsitlusankeedi link Eesti Kirikute Nõukogu (EKN) liikmeskirikutele ühes palvega edastada see vaimulikele. Küsitlusele sai vastata LimeSurvey keskkonnas ajavahemikul 12.05.2020–30.06.2020 ja sellele vastas kokku 72 vaimulikku erinevatest EKN-i liikmeskirikutest. Küsitlus oli anonüümne, selles ei küsitud vastajate nime ega meiliaadressi.

Vaimulikel paluti hinnata hingehoidliku töö mahtu eriolukorra ajal võrreldes tavaolukorraga ning sedagi, kelle initsiatiivil see toimus. Samuti küsiti, mis vahendeid kasutades toimus hingehoidlik vestlus. Eristati silmast silma kohtumised, telefonivestlused, veebis toimuvad suulised ja kirjalikud vestlused, samuti e-posti teel toimunud vestlused. Edasi küsiti hingehoidlikel vestlustel puudutatud teemade kohta. Valikus oli 14 teemat, millele vastaja võis lisada veel hingehoidlike vestluste käigus tõstatatud teemasid. Ankeedis väljapakutud teemad olid esitatud tähestikulises järjekorras ning nende seas oli nii eksistentsiaalsete küsimustega seotud teemasid (elu mõte, jumalapilt ja jumalasuhe), muutunud elukorraldusega

seotud teemasid (majanduslikud, tervise, töö ja olme küsimused), kiriklike talituste (jumalateenistused ja talitusvestlused) ja suhetega seotud teemasid (peresuhted, üksildus).

Lisaks hingehoidlikele vestlustele puudutab hingehoid ka laiemat koguduse eluga seotud tegevustikku. Seetõttu küsiti eriolukorra ajal toimunud talituste (jumalateenistused, ristimised, laulatused, leerid, matused, era-armulaud) ja teiste töövormide (noortetöö, pühapäevakool) toimumise sagedust. Avatud küsimustena paluti vastajatel nimetada tähtsuse järjekorras kolm muudatust, mida koroonakriisi hingehoiutöösse kaasa tõi, ning nimetada õppetunnid, mida sellest perioodist hingehoiutöös tulevikus arvestada.

Küsitluse tulemusi analüüsi SPSS-i tarkvara kasutades. Respondentide hulka arvestades oli võimalik välja selgitada vaid ühe muutuja analüüsi sagedusjaotus. Osale küsimustele ei vastanud kõik respondendid, allpool tuuakse välja vastuste jaotumise % küsimusele vastanutest. Avatud küsimustele antud vastuste raporteerimisel kasutati temaatilist analüüsi ning artiklis toodud näidetele on lisatud sulgudes ankeedi number A1–A72. Avatud küsimuste vastused grupeeriti teemade järgi ja iga grupi kohta toodi näited.

Enim vastuseid laekus Eesti Evangeelse Luterliku Kiriku vaimulikelt (55%), Eesti Kristliku Nelipühi Kiriku vaimulikelt (20%) ja Eesti Evangeeliumi Kristlaste ja Baptistide Koguduste Liidu vaimulikelt (18%). Küsitlusele vastasid ka Eesti Apostlik-Õigeusu kiriku preestrid (5%), üks Rooma-Katoliku kiriku vaimulik ja üks Seitsmenda Päeva Adventistide Koguduste Eesti Liidu pastor. Kõige rohkem oli vastajaid vanusegrupis 41–50 aastat (35%), 51–60-aastaseid vastajaid oli 23%, üle 60-aastaseid 21%, 31–40-aastaseid 18% ja alla 30-aastaseid 3%. Seega olid vastanute seas esindatud kõik vaimulike earühmad.

HINGEHOIUTÖÖ MAHT KOROONAKRIISI AJAL

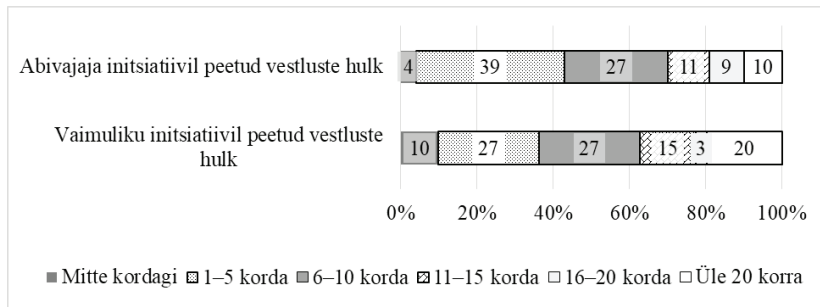
Koroonakriisi ajal kehtinud piirangud töid paljude inimeste jaoks olulisi elukorralduse ja -keskkonna muutusi. Igapäevase rutiini oluline muutumine on aga psühholoogide hinnangul üks stressifaktoritest (Lehtsaar 2013: 110). Eriolukorraga kaasnenud elumuudatus puudutas lisaks

paljudele koguduseliikmetele ka ühiskonda tervikuna ning see omakorda võis suurendada vajadust hingehoidlike vestluste järele laiemaltki kui koguduseliikmete seas, sest olenemata inimese usulisest või mitteusulisest taustast tõstatavad kriisiajad inimeste jaoks enam fookusesse elu, surelikkuse ja kannatuse tähendusega seotud küsimusi (Astrow, Puchalski, Sumalsy 2001; Murray *et al.* 2004; Hodge, Horvath 2011).

Vastavalt hingehoiu kutsestandardile on hingehoidja ülesanne nõustada kriisiolukorras, lähtudes kriisiabi põhimõtetest, nõustamisprintsippiidest ja heast tavast (Kutsestandard hingehoidja tase 6), mis seab vaimulikele kui hingehoidjatele ülesande tegutseda kriisiolukorras. Samas olid valitsuse kehtestatud piirangud kahtlemata hingehoiutööd takistavad tegurid, mis nõudsid mõtlemist sellele, kuidas uutes oludes hingehoiutööd korraldada. Selleks et selgitada, kas stressifaktorite mõjul hingehoiutöö maht kasvas või piirangute tõttu kahanes, paluti vaimulikel ankeedis hinnata hingehoiutöö mahu muutust võrreldes eelneva ajaga, pakkudes välja kolm erinevat varianti: kasvanud, jäänud samaks, kahanenud.

Vastuseid analüüsid selgub, et enamiku vaimulike hinnangul hingehoiutöö maht koroonakriisi ajal kasvas (62%). Vastanutest 28% arvas, et hingehoiutöö maht jäi samaks, ja 10% hinnangul töö maht kahanes. Seega tuleb küsitluse vastuseid analüüsid esile, et kriisiolukorras hingehoiu roll kasvab, kuid mõnedes kogudustes mängisid ilmselt oma rolli ka piirangud ja töö maht hoopis kahanes.

Lisaks hingehoidliku töö mahu muutuse hinnangule küsiti teavet peetud vestluste algataja kohta. Väga olulisel kohal hingehoiutöös on kontakti loomine (Lehtsaar 2015: 201). Hingehoiuteooria pakub kaht võimalust hingehoiu kontaktivõtuks. Esimese kohaselt otsib vaimulik nõustatava üles (nt kodukülastus) või siis teise võimalusena otsib inimene ise kirikuõpetaja üles, et oma murest rääkida (Ziemer 2016: 222). Selleks et teha kindlaks, kas vestluse algatajaks oli vaimulik, kes otsis võimalikke abivajajaid, või oli algatajaks abivajaja ise, paluti vaimulikel hinnata ka seda, kui palju hingehoidlikke vestlusi peeti vaimuliku initsiatiivil ja kui palju koguduse liikme initsiatiivil. Vastajatel paluti hinnata vestluste arvu, pakkudes välja vastusevahemikud (mitte kordagi, 1–5, 6–10, 11–15, 16–20, üle 20 korra). Vastuste jagunemist kirjeldab joonis 1.

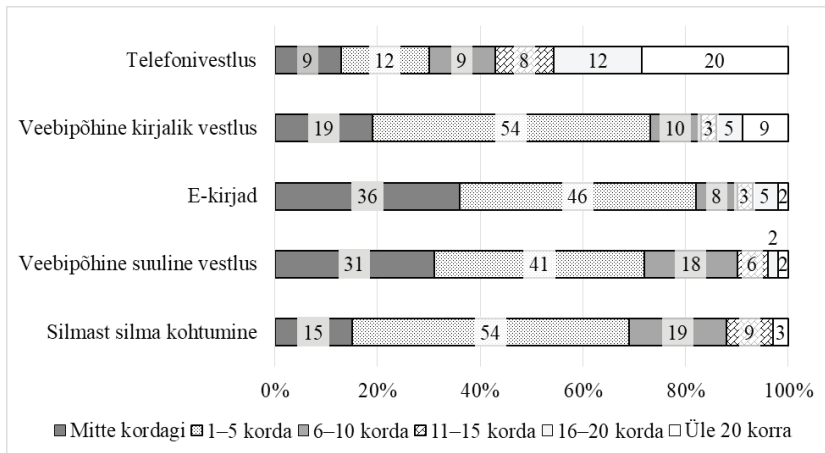
Joonis 1. Hingehoidlike vestluste maht eriolukorra perioodil (% vastanutest)

Vastustest selgub, et koroonakriisi ajal on küsitlusele vastanud vaimulikel olnud küllaltki aktiivne hingehoiutöö. Vaid 10% kirikuõpetajatest ei näidanud initsiatiivi abivajajate otsimisel ja vaid 4% vaimulike poole ei pöördunud abivajajad kriisi ajal. Samas viiendik vastanutest pidas üle 20 korra omal initsiatiivil hingehoidlikke vestlusi ja 10% vaimulike poole pöördusid inimesed ise abi saamiseks üle 20 korra. Enamik vaimulikest pidas kahe kuu vältel 1–10 hingehoidlikku vestlust omal initsiatiivil ja 1–10 vestlust abivajaja initsiatiivil, mis osutab sellele, et hingehoidlikud vestlused toimusid piirangutest hoolimata.

HINGEHOIDLIKU VESTLUSE VAHENDID

Klassikaline hingehoid toimub vestluses teise inimesega ja hingehoidja ülesanne on tähelepanelik kuulamine (Lehtsaar 2015: 132). Lisaks verbaalsele kommunikatsioonile on hingehoius väga olulisel kohal inimestevaheline lähedus, kehakeel ja silmside (Nauer 2010: 173–174). Seetõttu toimuvad hingehoidlikud vestlused enamasti lähikontaktis, viibides samas ruumis. Eriolukorra ajal käivitas riik 6. aprillil koroonaviiruse leviku takistamiseks vastutustundlikkusele suunava sotsiaalkampaania „Lähed välja – levitad viirust. Püsi kodus!“, millega kutsuti Eesti inimesi ennetama koroonaviiruse tahtmatut levitamist (Eesti Vabariigi Valitsuse kommunikatsioonibüroo 2020). Võib oletada, et seetõttu muutus ka hingehoidlike vestluste läbiviimise formaat ja tavalise silmast silma kohutumise asemel hakati kasutama rohkem muid suhtluskanaleid. Selleks et

selgitada välja, mil määral jätkati traditsioonilist silmast silma hingehoidu ja mil määral kasutati uusi meetodeid, paluti vaimulikel hinnata hingehoidliku vestluse toimumisviisi sagedust ning pakuti välja hingehoiu erinevaid vahendeid. Valikus olid silmast silma kohtumine, telefonivestlus, veebipõhine vestlus (suuline: Skype, Facebook jne), veebipõhine vestlus (kirjalik: Skype, Facebook jne), e-kirjad. Vastuseid kirjeldab joonis 2.

Joonis 2. Hingehoidlike vestluste vahendid (% vastanutest)

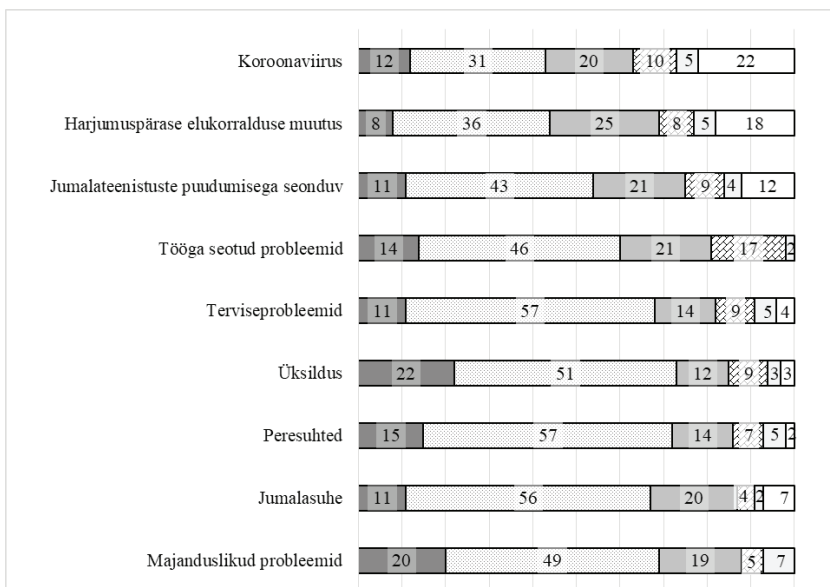
Vastustest on näha, et olukorras, kus silmast silma kohtumine muutus sotsiaalselt ebasoovitavaks, tõusis olulisele kohale telefonivestlus. Ligi kolmandik vastanutest kasutas seda viisi hingehoidliku vestluse läbiviimiseks üle 15 korra. Helistamise eeliseks on inimese hääle kuulmine, mis võimaldab paremini aru saada inimese tunnetest, ning telefoniteenuse kättesaadavus kõigile earühmadele, samas kehakeele ja miimikaga seonduvad nüansid jäävad siin tabamatuks. Veebipõhiseid lahendusi kasutati hingehoidlikeks vestlusteks vähem, neist populaarseim oli veebipõhine kirjalik vestlus Skype'i, Facebooki või muude vahendite abil. Teistega võrreldes vähem kasutati veebipõhist suulist vestlust ja e-kirjade teel toimuvat vestlust. Esimene on ilmselt abivajajatele raskemini kättesaadav ning viimane jällegi asünkroonse suhtluse tõttu kohmakam. Lisaks pakutud vastusevariantidele oli vaimulikel võimalus lisada avatud küsimuses vestluse vahendeid.

Üks vaimulik mainis, et postitas mõtisklusi ja hinnanguid erinevatele Facebooki lehtedele ning pakkus hinge- ja majandusabi (A14). Lisati veel, et toimusid videokõned viipekeeles (A16). Üks vaimulik saatis koguduse-liikmetele toetavat kirjandust (A32). Abistati ka naabreid ja viidi oma hingehoidliku sisuga jutlus paberil vanade inimesteni, kes ei saanud kirikusse tulla (A56 ja A64). Lisaks toimusid juhuslikud kohtumised tänaval, millega kaasnes hingehoid (A43).

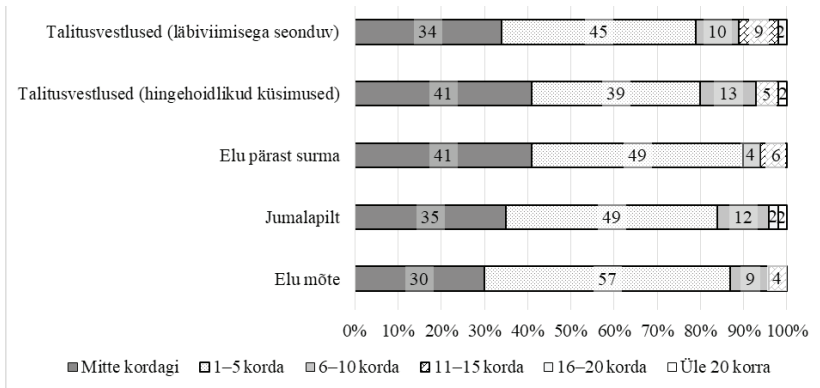
Seega leidsid vaimulikud kriisiajal hingehoiuks erinevaid viise. Samuti mõtestasid nad hingehoidu ehk laiemalt, kui seda teaduskirjanduses tehakse, klassifitseerides selle alla igasuguse vaimuliku toe taotlusega algatatud tegevuse.

HINGEHOIU TEEMAD KOROONAKRIISI AJAL

Kahtlemata mõjutab kriis ühiskonnas teemasid, mida hingehoidlikes vestlustes puudutatakse. Seetõttu küsiti vaimulikelt, millistel teemadel vesteldi koroonakriisi ajal toimunud hingehoidlikel vestlustel ja mitmel korral seda tehti. Vastuseid kirjeldab joonis 3.

Joonis 3. Hingehoidliku vestluse teemad eriolukorra ajal (% vastanutest)

Vastustest ilmneb, et eriolukorra ajal puudutati hingehoidlikel vestlustel kõige sagedamini koroonaviirusega seonduvaid teemasid, 37% vaimulikest ütles, et see tuli jutuks üle kümne korra. Lisaks oli sagedane teema harjumuspärase elukorralduse muutus, ligi kolmandik vastajatest kõneles sellest üle kümne korra. Kuna hingehoidjateks olid vaimulikud, siis sagedane teema oli ka jumalateenistuste puudumisega seonduv. Pisut vähem olid hingehoidlike vestluste teemaks tööga seotud probleemid ning tervisega seotud küsimused laiemalt. Võrreldavas suurusjärgus puudutati ka pereeluga seonduvaid teemasid. Seevastu talitusega seotud hingehoidlike vestlusi oli väiksemal osal vaimulikest, ilmselt seetõttu, et koroonakriisi ajal ei toimunud kiriklike talitusi või toimus neid tavalisega võrreldes tunduvalt vähem. Eksistentsiaalsetest küsimustest olid kõige sagedasemad jumalasuhtega seotud küsimused. Vaid 11% vastanuist ei puudutanud seda teemat kordagi. Tunduvalt harvemini olid aga hingehoidlike vestluste teemaks küsimused, mis puudutavad elu pärast surma, jumalapilti ja elu mõtet. Alla 10% vaimulikest puudutas seda teemat kahe kuu jooksul toimunud hingehoidlikes vestlustes 11 või enam korda. Tulemuste põhjal võib oletada, et hingehoidlikule vestlusele tulnute jaoks ei liitunud koroonakriisi usulis-eksistentsiaalsete küsimustega, vaid tegu oli ennekõike argielu teemaga.

Vaimulikel oli võimalus avatud küsimusele vastates lisada hingehoiu teemasid, millest vesteldi. Kaks kirikuõpetajat kirjutasid, et tegeldi

küsimusega, kuidas tagada inimestele toidu ja vajalike vahendite kontaktivaba kättesaadavus, samuti tehti tööd vallavalitsusega abistamise küsimuses (A1 ja A25). See on väga praktiline ja diakooniline teema, mille kriis esile tõi.

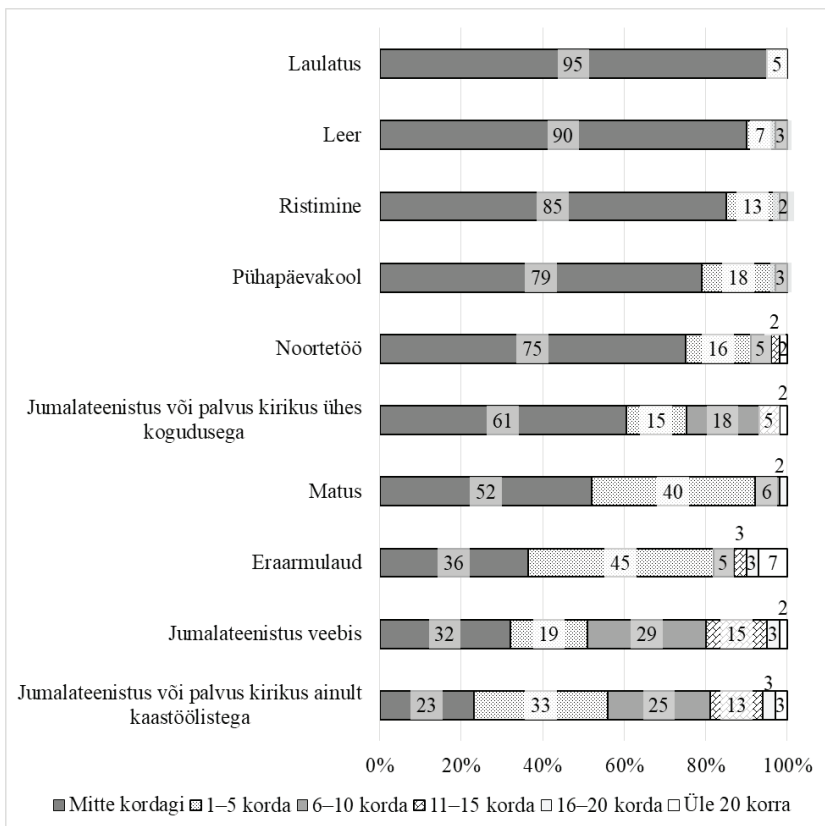
Samuti kerkisid esile pereprobleemid. Kaks vastajat kirjutasid, et vesteldi vaimsest vägivallast, alkoholist, sõltuvusprobleemidest, inimsuhetest laiemalt ning kitsamalt lastega seotud murekohtadest, samuti kin-niste asutuste karantiiniga seotud küsimustest (A8 ja A17). Eelnimetatud teemade aktuaalsust võis võimendada eriolukorra tingimustes suletud koduseinte vahele jäämine ning tavapärasega võrreldes tihedamad suhted lähipereliikmete vahel, samas harvemad kontaktid kaugemate sugulaste ja tuttavatega, mistõttu vähenes sotsiaalne kontroll ebasoovitavate tegevuste üle. Sarnaselt eelnevaga oli kahel vaimulikul hingehoidlikel vestlustel teemaks veel koroonakriisist põhjustatud laste e-õpe ja sellega liituvad probleemid (A15 ja A16).

Üks vaimulik tõi välja puudega inimeste hooldamise temaatika (A51), üks piiride sulgemise teema (A64) ja üks maailma rahu (A53), üks hirmu, hirmutamise teema ja meeleparanduse sellega seoses (A23).

Kokkuvõttes puudutasid vaimulikud hingehoidlike vestluste käigus eelkõige argielu muutustega seotud teemasid. Vähem käsitleti aga vaimse elu ja eksistentsiaalsete küsimustega seonduvaid teemasid. Siin võib olla erinevaid põhjusi. Ühe põhjusena võib näha postkristlikku miljööd (Hošek, Rimmel, Riistan 2019: 31), mille tagajärjel muutub kristlus vähem religioosseks ja esile tulevad eelkõige „ilmalikud“ aspektid ning nõnda pöörduakse vaimulike poole ka oma argimurede lahendamisel, oskamata, vajamata või tahtmata arutada vaimulikega eksistentsiaalseid või kristliku õpetusega tihedamalt seotud teemasid. Teisalt aga võib siin olla tegu tervikliku hingehoiu printsiibi järgimisega, milles aidatakse inimest tervikuna. Holistlikus hingehoius on keskseks empaatia, kuulamine ja dialoog, ka vaimulik hingehoid ei pea algama inimese ühest tahust ega sellele keskendumata, vaid dialoogis puudutama inimese jaoks valusaid aspekte (Stretar 2019). Tõnu Lehtsaar leiab, et hingehoid ei tohiks keskenduda ainult usulistele probleemidele, sest sellega rikutakse piibellikku põhimõtet, mis kutsab abivajajale juua andma ja teda katma, kui seda on tarvis (Lehtsaar 2015: 293).

KOGUDUSEELU TÖÖVORMID ERIOLUKORRA AJAL

Koroonakriisi mõjutas tugevalt kirikuelu, sest eriulukorra tõttu olid keelatud avalikud kogunemised. Selleks et selgitada selle perioodi mõju koguduseelule laiemalt, küsiti vastanutelt ankeedis koguduse töövormide toimumise kohta kriisiajal. Vastuseid kajastab joonis 4.

Joonis 4. Koguduse töövormid koroonakriisi ajal (% vastanutest)

Vastustest ilmneb, et vaimulikud olid seadusekuulekad, väga vähe toimus kirikus sündmusi, kus inimesed kohtusid silmast silma. Näiteks traditsioonilisi jumalateenistusi kirikus ühes kogudusega ei peetud 61% kogudustes mitte kordagi. Seda asendasid paljus jumalateenistused veebis või jumalateenistused ainult kaastöolistega. Samuti oli väga väike kiriklike talituste hulk (kuigi neid võis pidada ka ilma suure hulga inimesteta), ilmset lükati neid edasi ajale, mil siiski oleks võimalik talitusel osaleda ka lähedastel. Vähe toimus ka noortetööd ja pühapäevakooli. Teiste talitustega võrreldes kasutati sagedamini era-armulauda, mis eeldab vaid vaimuliku ja ühe inimese kohalolu, kuid ka seda ei toimunud 36% vaimulike puhul kordagi.

Vaimulikel paluti vajadusel lisada erinevaid töövorme, mis olid eriolukorra ajal kasutuses, ja siin tuli esile mitu uuenduslikku algatust. Suur osa traditsioonilistest töövormidest koliti veebi. Zoomi vahendusel toimusid koosolekud, olgu selleks juhatuse või kihelkonnapäevade toimikonna koosolek (A3 ja A38). Samuti peeti veebis leeritunde (A8 ja A43), palveringe (A25) ja piiblitunde (A34). Veebis toimus töö erinevate sihtrühmadega, näiteks naiste osadusrühm, laste- ja noortetöö (A18 ja A58 ja A64). Päevasõnumit ja Jumala Sõna jagati kinnises Facebooki grupis (A16). Ühes koguduses korraldati hingehoidliku suunitlusega „Palvesild“ otseülekanadena koguduse Facebooki lehel ja/või koguduse liikmete kinnises Facebooki grupis eespalvete esitamise võimalusega eetri ajal (A32). Isegi matust kanti veebis üle (A43). Koguduse töövormid, mis on pigem osadusliku ja sotsiaalse lävimise eesmärkidega, nagu draamastuudio (A8 ja A17) ja isegi naiste liikumisrühma harjutused (A8), toimusid samuti veebis. Nii võib märgata tavaliste töövormide kolimist internetti, mis pakub samuti võimalust inimestega suhelda.

Lisaks veebile kasutati ka telefoni. Nii toimusid ühes koguduses näiteks vaimulikud harjutused telefoni teel (A51). Koguduseliikmetega hoiti kontakti ka kirja teel, näiteks saadeti koguduse liikmetele postiga õnnitluskaarte ja koguduse ringkirju (A1). Üks vaimulik mainis, et ta saatis koguduseliikmetele elektronpostiga oma jutluste tekste (A59).

Lisaks eelnevale kasutati võimalust nakkusohu vältimiseks teha üheskoos midagi vabas õhus, nii näiteks toimusid koguduseliikmete osalusel heakorratööd ja ehitus-koristustalgud (A6 ja A15). Samuti andis pühapäeviti kiriku uste pikemalt avatuna hoidmine (A26) inimestele võimaluse

tulla pühakotta ja elu üle järele mõelda. Ka toimus pihtimine (A37) ja peeti hommikupalvusi (A63).

Nii nagu teisteski elualdkondades muutus vaimulike sõnutsi eriolukorra ajal ka kogudustes toimuv töö, kolides suuresti üle veebi, üksikutel kordadel ka siseruumidest välja, või toimusid tegevused väiksema hulga inimestega, hajutades nende kirikukülastused pikemale ajale. Siiski jäi mõnedes kogudustes töö ka oluliselt soiku ning eriti vanemate inimeste võimalused selles osaleda kahanesid.

MUUTUSED, MIDA TÕI KORROONAKRIIS KAASA HINGEHOIUTÖÖSSE

Kriis seostub inimese reaktsiooniga ootamatule sündmusele, samas ei tasu unustada, et sõna „kriis“ tuleb kreeka keelsest sõnast κρίσις, mis tähendab muutust, ohtu, pööret, otsustust, lahutust, eraldumist, lahutamist, võimalust (Ugur 1999: 3–4). Mõeldes sõna viimasele tähendusele, võib loota, et kriis toob kaasa uuenenud olukorra ja annab uusi oskusi tulevikus toimimiseks.

Selleks et mõista eriolukorraaegse kriisiga kaasnevaid muutusi ja võimalikke lahendusi, paluti vaimulikel ankeedis nimetada kolm peamist muudatust, mida möödunud periood tõi hingehoiutöösse. Avatud küsimusele vastas kokku 59 respondenti, kelle vastuseid allpool analüüsimise, neid temaatiliselt grupeerides. Üks vastanu tõdes, et koroonakriis ei toonud mingit muutust, 13 jättis küsimusele vastamata.

Koroonakriis oli mitme vaimuliku hinnangul hea võimalus aidata inimesi hingehoidlikult. Kokku 18 vastanut tõi ühe peamise muudatusena esile koroonakriisiga seotud hingehoiutöö mahu kasvu. Tõdeti, et inimesed olid avatumad ja pöördusid oma murega kergemini vaimuliku poole, muu hulgas tänu veebivahendite suurema kasutuselevõtule. Samuti leidsid inimesed mõnede vaimulike hinnangul hingehoiu jaoks kergemini aega kui varem. Osa vaimulike hinnangul intensiivistus suhtlus nii koguduse liikmetega kui ka väljastpoolt pärit inimestega.

Inimesed pöördusid julgemalt, kindla sooviga. Veebikeskkonnas pöördusid inimesed, kes tavaolukorras ei lähene vaimulikule isiklike küsimustega. Inimeste avatus on suurem. (A6)

Kohtumiste kasv. Inimesed leidsid kiiremini kohtumiseks aega. Helistasid inimesed väljastpoolt kogudust. (A22)

Kogudusest kaugenenud inimeste ootamatu kontakteerumine (varasemalt olnud kokkupuutes); koguduseliikmete taaspühendumine või n-ö mõtlemisaja võtmine (usu aluste läbimõtlemine). (A46)

Kiriku ehk usklike sõnum tuli meedias esile palju laiemalt kui seni, aga tulemustest on võibolla vara veel lõplikku hinnangut anda. (A26)

Kuigi uuring hõlmab vaid vaimulike peetud hingehoidlikke vestlusi, nimetasid vastajad, et hingehoidu tegid ka koguduseliikmed omavahel, muutusid ise hingehoiutöös või ka lihtsalt suhtluses tavapärasest aktiivsemaks, nõnda üksteist vastastikku toetades.

Kuna ilmselgelt üksi ei jõua kõikide koguduse liikmete ja poolehoidjatega suhelda, siis sai aktiivselt julgustatud koguduse liikmeid omavahel suhtlema eelkõige helistades. Koguduse suhtlusvõrgustik aktiveerus. (A32)

Tekkisid koguduseliikmete omaalgatuslikud projektid (videod, väiksemad veebigrupid). (A16)

Kaheksa vastanut nimetas aga vastupidi tööhulga vähenemist, tõdedes vahel olukorra paratamatust, kuid vahel olles seejuures ka enese- või kogudusekriitilised. Häiriv oli nii vahetu kontakti võimaluse vähenemine, kuid ka vähenenud sissetulekud ja vandalismi sagenemine. Käigu pealt pidi muutma seni hästi toimunud praktikaid või neist sootuks loobuma.

Kui asi oli nõrk enne, siis muutus praktiliselt olematuks kriisi ajal. Kohmakalt, aga siiski suudeti kasutusele võtta e-vahendid. Näis, nagu suhtuks koguduse juhtkond kergendusega, et nüüd koroonaja ajal ei saagi teatud asju teha ja hea põhjus on olemas, miks mitte neid asju teha. (A41)

Vanemate koguduseliikmete soov mitte kohtuda silmast silma. Mõne inimese soovimatus järgida kehtestatud distantsiregleid. (A30)

50% vähenes jumalateenistusest osavõtt (kuni esimest korda jälle lubati), 40% vähenesid koguduse sissetulekud, algasid regulaarsed vandaalitseemised ja lõhkumised kiriku hoovis. Ei saanud teha kodu, haigla, hooldekodu külastusi. Isiklikul vestlusel tuli hoida 2m distantsi ja ei saanud palvetada harjumuspärasel viisil, asetades käed abivajaja peale. (A62)

Asutuste (hooldekodud ja vanglad) külastuste ärajäämine ning asendumine telefonikontaktidega. (A8)

Kriisiaeg sundis loobuma senisest hingehoidlikust praktikast, mis toimus enamasti kodukülastustena või kohtumistena nt kohvikuis. Olulisemaks muutusid kohtumised kirikus või kirikaias (olenevalt ilmast). (A13)

Lisaks muutustele töö hulgas nimetati teise olulise muudatusena eelkõige seda, et muutus suhtluse formaat, suheldi peamiselt kas interneti (14 väidet) või telefoni (13 väidet) vahendusel. Vaimulike sõnutsi kasvas nii sedalaadi vestluste hulk kui ka kestus. Lisaks individuaalsetele vestlustele kolisid ka mitmed tavapärased kontakttegevused, nagu õpetaja kõnetund (A2) või isegi osadusõhtu (A50), veebipõhiseks, olgu keskkonnaks Zoom, Skype või mõni muu.

Telefonikõnede arvukus (helistati läbi enamus koguduse liikmeid vanuses 80+, oli ka palju tagasihelistamisi mitmete küsimuste ja muredega). Uute võimaluste kasutamine (Fb, sõnumid, videopalvused jm). (A42)

Avastasin enda jaoks, et interneti teel on võimalik suhelda ka kaugemal olevate ja vanemate inimestega. (A59)

Telefonivestlused muutusid tunduvalt pikemaks. (A35)

Hingehoiutöös muutusid ka temaatilised rõhuasetused, mida vaimulikud kogesid erinevalt. Mõnede vaimulike jaoks kasvas vaadeldud ajal usuliste teemade käsitlemine, enamasti nimetati aga pigem nihet argiste teemade suunas.

Ebakindluse kasv inimestes – positiivse küljena võimalus seniste alusväärtuste ümberhindamiseks. (A71)

Probleemid muutusid praktilisemaks, kui varem on teemaks olnud nn elu mõte, siis viimase kolme kuu jooksul on teemaks hakkama saamine uues olukorras ja mida siis viirus kaasa toob/võib tuua. (A65)

Sagedasti oli vestluste põhiteema Covid-19 ja selle võimalikud tagajärjed, millega kaasnesid igatsus inimliku kontakti järele, mure oma vanemate või haigete sugulaste pärast. Teisalt puutusid vaimulikud kokku nii ärevusega enda võimaliku haigestumise pärast kui ka teisalt usuga, et haigeks ei jäädagi.

Muutus hingehoiutöö sisu ja temaatika. Avanes inimeste tegelike probleemide sügavus. (A55)

Ärevuse, ängi, vastutustunde kasv. (Kehalise) läheduse puudumine. Mure sugulaste pärast. Mure töötajate pärast. (A27)

Vaimulike avatud küsimustele antud vastused kinnitasid valikvastustega ilmnenu tulesi. Enamasti vaimulike enda hingehoidliku töö maht suurenes, seda just mittekontaktsetes vormides. Olulise lisatähelepanekuna toodi välja, et hingehoid ei piirdunud vaid vaimulike endi tehtuga, oma rolli mängib selles ka koguduseliikmete sotsiaalne võrgustik ning seeläbi toimunud sotsiaalsed suhted. Mitu vaimulikku avastas koguduse liikmetega uusi võimalusi hingehoiutööks. Samas muutusid hingehoidlikud vestlused temaatiliselt pigem argisemaks.

MIDA VAIMULIKUD KRIISIST ÕPPISID

Vaimulikel paluti kirjutada, mida nende hinnangul on möödunud kriisist õppida hingehoiutööks tulevikus. Sellele küsimusele vastas 56 inimest. Vastused saab jagada viie suurema teema alla.

Kriisi esimese õppetunnina tõi 21 vastanut välja veebi ja telefoni kasutamise olulisust hingehoiutöös. Selliste vahendite kasutamine tavapäraste kõrval võiks jätkuda sõltumata eriolukorrast, sest see annab võimaluse kontakti saada enamatele inimestele, sh otsest sotsiaalset kontakti pelgavate inimestele. Mitu vastajat viitas telefonivestlusele kui kiirele võimalusele kontakti leida, mõned nimetasid aga sellega seoses ka koguduseliikmete kartoteegi korrastamise vajadust.

Veebiversioon on väga hea vahend ka inimese puhul, kes silmast silma ei julge kokku saada. (A38)

Arendada tuleks tehnilist võimekust, et kui jälle on vaja panustada veebisuhtlusele, oleks selle kvaliteet hea. (A16)

Koguduseliikmete nimekiri kontaktide osas peab olema hetkeolukorda kajastav, sest ilmnes, et mõned kontaktid ei toimunud, kuna telefoninumber oli vananenud. (A30)

Neljateistkümmel korral nähti kriisi olulise õppetunnina vajadust luua kontakt abivajavate inimestega eriti siis, kui tavalised vormid on pärsitud või ei ole neid võimalik kasutada. Rõhutati, et vaimulik peaks ise kontakti võtmisel olema proaktiivne, ning sedagi, kui oluline on usalduse tekkimiseks igapäevane suhtlus, lihtne telefonikõne ja huvi inimese argise käekäigu vastu.

Leida ja kasutada uusi võimalusi kontakti hoidmiseks koguduse liikmete ja kogukonna inimestega, kui koguduse tavapärasel vormis toimivad töövormid on piiratud. Pigem huvituda ja küsida inimestelt, kuidas nad toime tulevad ja mis võiks neid aidata kriisi üle elamiseks, kui oodata, et pöördutakse abi küsimiseks. Ka distantsilt on võimalik hoida suhtlust inimestega. (A1)

Väikesed asjad valmistavad raskel ajal suurt rõõmu. Iga telefonikõne võimalikult rõõmustab. (A18)

Inimesed, kes vajavad hingehoidu, ei pruugi ise seda küsima tulla. Koroonakriis andis põhjuse võtta julgemalt inimestega ühendust ja küsida, kuidas neil läheb (A29).

Hingehoidliku kontakti loomise kontekstis rõhutati erilist vajadust selle järele just erakorralistel aegadel. Koguduseliikmete rolli hingehoidjatena toodi välja ka selle vastuse juures.

Inimesed vajavad hingehoidu rohkem, kui oskame arvata ja kriisi olukorras avaldub see. Peaks kutsuma vestlusele ise ka rohkem inimesi, sest tegelikult seda väga oodatakse. (A72)

Suhtlemist inimestega ei tuleks vähendada, vaid suurendada, kui on keerulised ajad ja töökorralduse ümberkujundamine ei tohiks võtta nii palju aega. Mitte vaid koguduse töötajatel ei peaks olema kohus midagi inimeste heaks teha, vaid soodustada ja innustada seda, et koguduse inimesed üksteist märkaksid ja aitaksid ja märkaksid ja aitaksid neid, keda nad saavad aidata, kui nad ka koguduses ei ole. (A41)

Kolmanda teemana joonistus välja hingehoiuga seotud teadlikkuse suurendamise vajadus. Rõhutati hariduse ja ettevalmistuse olulisust hingehoiutöös – seda nii olemasolevatele hingehoidjatele, et neid uutes tingimustes töötamiseks ette valmistada, kui ka valmistades ette uusi inimesi, kes töömahu suurenedes saaksid pakkuda heal tasemel hingehoidu.

Uues olukorras tuleb võimalikult kiiresti üles leida ja praktikasse rakendada need meetodid, mida saab kasutada. (A33)

Kuna väga palju vestlusi algab praktiliste hetketeemadega, peab hingehoidja enda informeeritus olema väga hea. (A16)

Samas peeti oluliseks, et teadlikkus ei kasvaks mitte ainult vaimulike seas, vaid et ka ühiskonnas laiemalt tehtaks teavitustööd hingehoiu võimalustest.

Hingehoiutöö vajab laiemat tutvustust, et abivajajad oskaksid tulla, vajab „pildil“ olemist, et inimesed usaldaksid. (A3)

Teavitada erinevate meediakanalite vahendusel kogukonnale kontaktide ja abi saamise võimalusi. (A1)

Neljandaks, mitmele vaimulikule (kokku kaheksa vastanut) oli kõige olulisemaks õppetunniks haiguse levikule antud religioosne interpretatsioon. Usulised tõlgendused võisid seostuda tõdemusega Jumala kõikvõimsusest, vajadusest olla kogu aeg heas jumalasuhtes või isikliku jumalasuhte olulisusest.

Hingehoiu tööks tulevikus koroonakriisist õppida kui nähtamatult väike viirus põhjustab suureulatuslikke tagajärgi. Selline on ka Jumalik meelevald muuta olukordi. (A47)

Kui on paastu aeg, siis tuleb paastuda, või muidu pannakse paastuma. (A27)

Inimese/koguduseliikme Jumala-suhe peaks olema igal ajal korras (ka enne koroonakriisi). (A35)

Jumal teeb tööd oma ette ja kannab inimesi kriisi ajal. Kriis kasvatas iseisvat usku Jumalasse. (A48)

Viimase õppetunnina nimetati omadusi ja oskusi, mida on vaimulikul hingehoidjana oluline fookuses hoida ja endas arendada. Mõned vaimulikud leidsid, et kriisiolukorras on oluline ka vaimuliku isik, tema küpsus, rahu ja sisemine kindlustunne (viis vastust).

Aitaja peab ise olema tugev ja kindel. (A9)

Vaimulikul peab olema rahu, tarkus (hea Piibli sõna teadmine), mõistus (ära kanna roosaid prille). (A63)

Kiire reaktsioon, inimesed segaduste aegadel otsivad vastuseid juhtidelt.
(A68)

Osa vaimulike hinnangul tõi eriolukord reljeefselt välja, kui oluline on hingehoiu laiapõhjaline kättesaadavus ja kõrge kvaliteet, samuti milline põhjanev roll on seejuures juba enne loodud usalduslikul suhtel hingehoidja ja abivajaja vahel. Eriolukorra justkui hädavariandina ulatuslikku kasutust leidnud telefoni ja veebi vahendusel peetud hingehoidlikud vestlused ei peaks aga vastanute arvates jääma pelgalt eriolukorraga seotuks, vaid neil on kindel koht ka tavapärase elukorralduse juures ning seda formaati peaks arendama nii tehnilise kui ka psühholoogilise valmisoleku võtmes.

KOKKUVÕTE

Laekunud vastuste analüüs osutas, et hoolimata riigi seatud piirangutest toimus kirikutes eriolukorra ajal hingehoiutöö senisest isegi aktiivsemalt, seda nii vaimulike endi kui ka abivajajate initsiatiivil, samuti tugevdati koguduseliikmete omavahelist sotsiaalset suhtlust. Hingehoid toimus suures osas telefoni ja veebi vahendusel, aga kohtuti siiski ka tavapärasel viisil, silmast silma. Ka mõningane osa kogudusetööst kolis veebi. Siiski mitte kõik kogudused ja vaimulikud ei leidnud muutunud oludes häid lahendusi ning mõnel pool kahanesid eriti vanemate inimeste võimalused saada osa vaimsest toest, mida kogudustel oma igapäevase tegevuse ja ka hingehoidlike vestluste abil on pakkuda.

Hingehoidlike vestluste sagedasemateks teemadeks olid pigem argielulised küsimused, nagu koroonaviirusega seonduvad teemad või harjumuspärase elukorralduse muutumine. Eksistentsiaalsed, spirituaalsed ja usulised otsingud jäid seejuures pigem tagaplaanile. See peegeldab hästi postkristlikule miljöole omaseid jooni. Vaimulikud ise ei vastanda argielu ja vaimulike murede temaatikat, vaid lähtuvad terviklikust inimesekäsitlusest ning rõhutavad, et hingehoiutöös on oluline tunda huvi inimese käekäigu vastu.

Nende tulemuste valguses muutub oluliseks hingehoiu töö laiapõhjaline mõtestamine ning selle kvaliteedi tõstmine koolituste abil. Ühelt poolt ei ole hingehoiu töö taandata vaid vaimuliku tegevusele, teisalt

on hingehoidja muud tegevused, hoiakud ja vaimne küpsus, mis toetavad usalduslikke suhteid koguduseliikmetega, aluseks sellele, et inimene üldse pöördub vaimuliku poole oma suure või väikse murega.

Kasutatud kirjandus ja allikad

- Astrow, Alan B.; Puchalski, Christina M.; Sulmasy, Daniel P. 2001. „Religion, spirituality, and health care: social, ethical, and practical considerations“. *The American Journal of Medicine*, 110 (4): 283–287.
- Boscarino, Joseph; Adams, Richard; Figley, Charles. 2011. „Mental health service use after the World Trade Center disaster: Utilization trends and comparative effectiveness“. *The Journal of Nervous and Mental Disease*, 199: 91–99. <https://doi.org/10.1097/NMD.0b013e3182043b39>.
- Brooks, Samantha K.; Webster, Rebecca K.; Smith, Louise E; Woodland, Lisa; Wessely, Simon; Greenberg, Neil; Rubin, Gideon James. 2020. „The psychological impact of quarantine and how to reduce it: rapid review of the evidence“. *Lancet*, 395: 912–920.
- Dyregrov, Atle; Regel, Stephen. 2012. „Early interventions following exposure to traumatic events: Implications for practice from recent research“. *Journal of Loss and Trauma*, 17: 271–291. <https://doi.org/10.1080/15325024.2011.616832>.
- Hodge, David; Horvath, Violet E. 2011. „Spiritual needs in health care settings: A qualitative meta-synthesis of clients' perspectives“. *Social Work*, 56 (4): 306–316. <https://doi.org/10.1093/sw/56.4.306>.
- Hošek, Pavel; Rimmel, Atko; Riistan, Ain. 2019. „Postkristliku kultuurimiljöo tekkeloo kontuurjooni Tšehhi ja Eesti näitel“. *Usuteaduslik Ajakiri*, 76 (3): 29–52.
- James, Richard K.; Gilliland, Burl E. 2008. *Crisis intervention strategies* (6th ed). Belmont, CA: Thomsan Brooks/Cole.
- Lehtsaar, Tõnu. 2013. *Sissejuhatus religioonipsühholoogiasse*. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Lehtsaar, Tõnu. 2015. *Hingehoiu psühholoogia*. Tallinn: Logos.
- McCabe, O. Lee; Semon, Natalie; Lating, Jeffrey M.; Everly, George S., Jr.; Perry, Charlene J., Straub Moore, Suzanne; Mosley, Adrian M.; Thompson, Carol B.; Links, Jonathan M. 2014a. „Developing an

- academic-government-faith partnership to build disaster mental health preparedness and community resilience: Program description and lessons learned". *Public Health Reports*, 129: 96–106. <https://doi.org/10.1177/003335491412968413>.
- McCabe, O. Lee; Semon, Natalie; Thompson, Carol B.; Lating, Jeffrey M.; Everly, George S., Jr.; Charlene J.; Straub Moore, Suzanne; Mosley, Adrian M.; Links, Jonathan M. 2014b. „Building a national model of public mental health preparedness and community resilience: Validation of a dual-intervention, systems-based approach“. *Disaster Medicine and Public Health Preparedness*, 8: 511–526. <https://doi.org/10.1017/dmp.2014.119>.
- Miller, Geraldine A. 2012. *Fundamentals of crisis counseling*. Hoboken, NJ: John Wiley & Sons, Inc.
- Murray, Scott A.; Kendall, Marilyn; Boyd, Kirsty; Worth, Allison; Benton, Fred. 2004. „Exploring the spiritual needs of people dying of lung cancer or heart failure: a prospective qualitative interview study of patients and their carers“. *Palliative Medicine*, 18 (1): 39–45. <https://doi.org/10.1191/0269216304pm837oa>.
- Nauer, Doris. 2010. *Seelsorge. Sorge um die Seele*. Stuttgart: Kohlhammer.
- Solomon, Zahava; Shklar, Rami; Mikulincer, Mario. 2005. „Frontline treatment of combat stress reaction: A 20-year longitudinal evaluation study“. *American Journal of Psychiatry*, 162: 2309–2314. <https://doi.org/10.1176/appi.ajp.162.12.2309>.
- Stretar, Meghan. 2019. „Embracing and Engaging Holistically: A pastoral response to youth (or anyone) struggling with anxiety and depression“. *Obsculta* 12 (1): 12–27.
- Ziemer, Jürgen. 2016. „Die Beziehung zwischen Ratsuchendem und Seelsorger“. *Handbuch der Seelsorge. Grundlagen und Profile*, ed. Wilfried Engemann: 143–157. Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt.
- Ugur, Kadri. 1999. *Väike kriisimeelespea*. Tallinn: EELK Haiglahingehoiu Keskus.

Veebiviited

- American Counseling Association. 2019. Crisis counseling. https://www.counseling.org/docs/trauma-disaster/fact-sheet-10---1on1-crisis-counseling.pdf?sfvrsn=3f511f70_2 (10.12.2020).

Eesti Vabariigi valitsuse kommunikatsioonibüroo. 2020. „Koroonaviiruse teavituskampaania kutsub vastutustundlikkusele“. *Kriis.ee*. <https://www.kriis.ee/et/uudised/koroonaviiruse-teavituskampaania-kutsub-vastutustundlikkusele> (12.09.2020).

„Kutsestandard, hingehoidja tase 6“. *Sihtasutuse Kutsekoda koduleht*. <https://www.kutseregister.ee/ctrl/et/Standardid/exportPdf/10491333/> (12.09.2020).

Siseministeeriumi pressiteade 13.03.2020. „Juhised usuliste ühenduste tegevuse korraldamiseks eriolukorras“. 2020. *Eesti Kirikute Nõukogu koduleht. Uudised*. <http://ekn.ee/inc.uudis.php?id=440> (11.09.2020).

Seadusandlikud aktid

Riigi Teataja III, 13.03.2020, 1. „Eriolukorra väljakuulutamise Eesti Vabariigi haldusterritooriumil“. <https://www.riigiteataja.ee/akt/313032020001> (11.09.2020).

Riigi Teataja III, 05.05.2020, 11. „Vabariigi Valitsuse 13. märtsi 2020. a korralduse nr 77 „Eriolukorra meetmete rakendamine“ muutmise“. <https://www.riigiteataja.ee/akt/305052020011> (11.09.2020).